

Світлана Куцепал

КУЦЕПАЛ Світлана Вікторівна — доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — сучасна французька філософія, філософські проблеми мовознавства.

СЕМІОТИКА ЯК ОРГАНОН ПІЗНАННЯ

Сучасну людину сміливо можна назвати «людиною інформаційною», оскільки безпосередньою життєвою реальністю для неї виступає інформаційна система, складниками якої є різноманітні знаки. Інформаційний світ, що оточує людину, репрезентується терміном «інфосфера», підґрунтя якого становить тлумачення інформації як об'єктивної сутності, котра поєднує у собі матеріальне (фізичне) та ідеальне, або структуру та функцію, у тісному взаємозв'язку, а фізична реальність визначається як реальність інформаційна (= інформаційний світ) [1, с.5]. Усвідомлення цього факту має за наслідок звернення представників багатьох наукових дисциплін (філософії, лінгвістики, психології, соціології тощо) до надбань семіотики¹, бо саме ця наукова галузь фіксує генезу та перспективи інформаційного соціуму, постає найбільш структурованою частиною інформаційної сфери.

Знакова система (мова, код, текст тощо), якою користується людина, визначає певний тип онтології, що охоплює лише ті об'єкти, котрі являють собою значущі змінні інформаційного континууму. Інакше кажучи, «типи персонажів» В. Проппа чи «концептуальні персонажі» Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі виконують роль носіїв відповідних типів предикатів (функцій), утворюючи своєрідну тотожність функції та «персонажа». Але наведена схема видається дещо спрощеною, адже світ, що оточує людину, насамперед уявляється, типізується у формі індивідів (а не у формі предикатів) та у формі подій, пов'язаних із певним індивідом (а не «чистих подій»), якими марили деякі філософи). Типізація світу відбувається передусім завдяки наявності «суб'єкт-об'єктних» відношень, тому що будь-яка подія можлива лише відносно певного індивіда через саму його природу. Відтак можливий світ у вимірі семіотики припустимо визначити як такий, що складається із множини предметів, індивідів, котрим властиві відповідні інтенціонали (семантичні ознаки) певної мови.

Традиційно семіотика поділяється на три частини: 1) синтактика (синтаксис) — сфера внутрішніх відношень між знаками; 2) семантика — сфера відношень між знаками й об'єктами (предметами), які позначаються даними знаками; 3) прагматика — сфера відношень між знаками та користувачами знаків (людина, що говорить, — людина, що слухає, — людина, що пише, — людина, що читає). Основою поділу семіотики на складові частини, як бачимо, виступає категорія «знак», котра становить центр семіотики.

Як писав Ч.У. Морріс, людська цивілізація неможлива без знаків та знакових систем, а людський розум невіддільний від функціонування знаків, більш того, «взагалі інтелект варто ототожнити саме з функціонуванням знаків» [2, с.45]. Ці розмисли співзвучні з тезою Ч. Пірса про те, будь-яка думка є знаком, а знак є дещо, знаючи про що, ми дізнаємося про значно більше. Подібні думки висловлював і Л.С. Виготський, переконуючи, що причиною психічного розвитку, основою, яка забезпечує діяльність мислення, виступає знак, а здатність створювати та використовувати знаки є тією демаркаційною ознакою, що відрізняє людину від тварини. Ч.У. Морріс наводить і відповідне визначення мови: «Мова у повному семіотичному сенсі цього терміну є будь-яка поміжсуб'єктна сукупність знакових засобів, використання яких визначене синтаксичними, семантичними та прагматичними правилами» [2, с.76].

¹ Варто зазначити, що у 50-60-х роках минулого століття існували два основні потрактування сутності семіотики: 1) семіотика — наука про будь-які об'єкти, що наділені певним смислом і несуть будь-яке значення, будь-яку інформацію (Р. Барт); 2) семіотика — наука про об'єкти, що використовуються у площині комунікації, передачі інформації, а тому вони мають бути організовані за аналогією з висловлюваннями у мові (Е. Бюйсенс, Л. Прієто).

Дослідженням сутності, природи та функцій знака займалося чимало вчених — логіки, філософи, лінгвісти, психологи, соціологи. Основна маса цих студій належить представникам лінгвістики й мовознавства, найбільш вдалою та ґрунтовною, на наш погляд, видається розвідка В.А. Звєгінцева «Проблема знаковості мови» (1956 р.), де автор доводить важливість знакової проблематики на підставі того, що остання перебуває у тісному зв'язку з визначенням методологічних принципів вивчення мови, безпосередньо відображається у робочих методах лінгвістичного дослідження, тобто має надзвичайно велике практичне значення. Також варто пригадати студії ще одного філолога І.П. Ільїна, який у багатьох працях звертався до проблематики мовного знака. Серед представників філософського загалу України та Росії найбільшу увагу до знакової проблематики демонструють вчені, що досліджують царину логіки (В.А. Бочаров, Є.К. Войшвілло, А.Д. Гетьманова, К.К. Жоль, Ю.В. Івлєв, Є.А. Конверський, В.І. Маркін та ін.). Віддаючи належне досягненням своїх попередників, спробуємо поєднати окремі результати їхніх пошуків у єдине та послідовне дослідження, на основі якого можна розкрити сутність поняття «знак» і завдяки цьому довести значущість семантики для пізнавальної діяльності. Саме у цьому й полягає *мета* запропонованої розвідки.

Зазначимо, що протягом досить довгого періоду своєї історії теорія знаків пов'язувалася з певною теорією мислення та свідомості. Початком такого стану речей можна вважати розуми Аристотеля, який у творі «Про тлумачення» визначав слова умовними знаками думок, спільними для всіх людей. З цього твору бере початок традиційна теорія знака, яка передбачає наявність кількох обов'язкових елементів — інтерпретатор знака (розум) та інтерпретанта (слово або поняття). На основі осягнення розумом об'єктів та їхніх властивостей утворюються думки і поняття, які завдяки мові стають довільними і такими, що варіюються від однієї соціальної групи до іншої. Одночасно відношення між звучаннями не є довільними, а відповідають відношенням понять і речей.

Розвиток науки та формування нової світоглядної картини світу призвели до змін у тлумаченні знака. Так представники філософії прагматизму (Ч. Пірс, У. Джемс, Д. Дьюї) наголошують, що інтерпретатором знака є організм, а інтерпретантою — здатність останнього під впливом знакового засобу реагувати на відсутні об'єкти (які були б при умови своєї наявності суттєвими для даної ситуації). На думку Ч. Пірса, призначення знака полягає у тому, що він буде інтерпретований у іншому знаку. Знак таким чином перетворюється на інструмент пізнання, завдяки якому організм має змогу враховувати суттєві властивості відсутніх об'єктів, а також визначає якості, що не підлягають безпосередньому спостереженню у наявних об'єктах.

Своєрідною революцією у тлумаченні знака стає лінгвістична концепція Ф. де Соссюра, яка видається результатом епістемологічного розриву, здійсненого обґрунтуванням структурної лінгвістики в історії мовознавства. Учений зосереджує увагу на синхронічному, коекзистенційному, систематичному характері єдності слів та звуків. Його розмежування загального феномена мови на «langue» та «parole» заснована на топологічному поділі на дві фундаментальні площини мови — за індивідуально здійсненим мовленням, щоденними мовними актами індивідів з мовною компетенцією знаходиться структурована єдність мовних елементів, які існують в силу своєї опозиції і відмінності до всіх інших елементів як моментів системної структури. Завдяки такому підходу структурна лінгвістика почала відмежовуватися від безпосередності індивідуального мовного озвучення, здійснилася редукція множинності площин індивідуального мовлення до системи опозитивних і розрізнених мовних конститuentів, які це мовлення засновують та уможлиблюють. Наслідком такого розуміння мови стає концепція довільності знака, сформульована Ф. де Соссюром, за якою знак являє собою єдність позначуваного та позначуючого, при цьому позначуюче є *невмотивованим*, тобто довільним відносно даного позначуваного, з яким у нього в дійсності немає жодного природного зв'язку.

Зазначимо, що ця концепція ґрунтовно критикується представниками французької філософії другої половини ХХ ст. (Ж. Дерріда, Р. Барт, Ж. Дельоз, Ю. Крістева), для яких слово та поняття, яке позначається даним словом, ніколи не можуть бути тотожними, оскільки те, що позначається, ніколи не є наявним у знаку.

Як бачимо становлення семіотики здійснювалося за двома лініями, одна з яких започатковувалася методологічними настановами Ч. Пірса, а друга — лінгвістичною концепцією Ф. де Соссюра. Їх своєрідний синтез знаходимо у теоретичних побудовах представників російської інтелектуальної традиції.

Перш за все слід назвати ідеї О.О. Потебні, який мав власне тлумачення знака, засноване на психологічному розумінні категорій мови. Учений доводив, що акт пізнання здійснюється за допомогою слова, яке, крім звучання, повинно також мати й знак. Звучання у слові не є знаком, а лише оболонкою, формою знака, це своєрідний знак знака. Знак у слові — це необхідна заміна відповідного образу або поняття; він є представником того або іншого у процесі мислення, а тому називається уявленням.

Також неможливо оминати увагою розробки Казанської лінгвістичної школи (І.О. Бодуен де Куртене, В.О. Богородицький та ін.), які доводили, що знак виступає не лише засобом обміну думками, а й знаряддям думки, покажчиком успіхів класифікуючої діяльності розуму. Слова є знаками або символами предметів і явищ, тому вони нібито заміщують їх, при цьому предмет чи явище можуть бути як доступними безпосередньому спостереженню, так і конструюватися за допомогою пам'яті або уявлення.

Завершуючи наш екскурс, звернемося до ідей російського філософа Г.Г. Шпета, досягнення якого несправедливо замовчувалися протягом багатьох десятиліть. Учений у своїх роздумах надає особливої значущості поняттям «знак», «слово», «смысл», які структурують собою категоріальний каркас семіотики. Єднальною ланкою цієї семіотичної тріади є операція розуміння (понимания), оскільки будь-яке соціально-культурне явище може передаватися певним знаком, що має смислове вираження, внутрішню й зовнішню форму, які розкриваються лише за допомогою тлумачення, розуміння, інтерпретації, «уразумения». Роль мови для філософії важко переоцінити, тому мова розглядається Г.Г. Шпетом як основа філософії завдяки своїй здатності виокремлювати смислоутворюючі принципи мовної структури, а тлумачення починається з того моменту, де закінчується розуміння, де безпосереднього розуміння замало. Безпосереднє розуміння передуює будь-якому граматичному та логічному оформлюванню з боку того, хто сприймає мовлення. Той, хто говорить, надає своїй мові граматичної і логічної форм із двох причин: 1) він розуміє вже те, що хоче сказати; 2) надає тому, що хоче висловити, певної форми залежно від того, як він сам це розуміє (як бачимо, перед нами один із варіантів «герменевтичного кола», котрий трактується Г.Г. Шпетом як вираження двосторонності акту розуміння — наявності мовця і слухача). Там, де закінчується безпосереднє розуміння і починається площина нерозуміння та неясності, основним методом дослідження стає інтерпретація, що тлумачиться як операція з приписування смислу незрозумілим знакам, або виявлення того смислу, що був наданий їм раніше, але на даний момент залишається невідомим.

Однією з основних, всебічно розглянутих Г.Г. Шпетом проблем, виступає проблема розуміння, котра, на думку філософа, займає центральне місце у філософії, а тому потребує для свого з'ясування онтологічного, методологічного та логічного аналізу. Ще однією специфічною особливістю процесу розуміння науковець вважав інтерсуб'єктивний характер останнього, бо будь-який акт спрямованості свідомості на предмет передбачає його осмислення. Відбувається двостороннє обігрування смислу: той, хто розуміє, вбачає смисл у змісті предмета, точнісінько як той, хто повідомляє, вкладає у нього смисл. Наслідком цього стають три онтологічні властивості смислу: 1) смисл є; 2) смисл повідомляється; 3) смисл досягається. Одним із засобів вираження і донесення смислу виступає слово, що трактується Г.Г. Шпетом як подвійний знак (або двічі знак): 1) здійснення в певних логічних формах того, що повідомляється (письмово або усно); 2) те, що повідомлено — субститут іншого здійснення (смысл предмета). Висновок ученого простий та очевидний: розуміння, смисл і висловлювання нерозривно пов'язані, тому неможливо досліджувати один з елементів тріади і не враховувати при цьому два інших: за висловлюванням неодмінно приховуються думка і смисл, а останній вбирається у шати висловлювання, бо воно є його предметним носієм.

Г.Г. Шпет намагався розкрити предметне буття основних елементів своєї філософської

системи, тому що визнавав авторитет онтології, трактуючи її як учення про предмети взагалі як форми, форми буття та логіки у її традиційному розумінні. А оскільки знак досліджувався мислителем передусім у його предметному бутті (на противагу матеріальному вивченню тих його дійсних видів, які обумовлюються сигніфікаційним змістом і значенням), то виникла необхідність онтологічно-логічного вивчення знака, яке Г.Г. Шпет називав семіотикою. «Семіотика виділяється не тим, що вона, будучи сама вченням про знак, як предмет, може бути звільнена від форм логіки або «передую» будь-якій логіці, а лише тим, що знак є *sui generis* предмет. Поза-логічним або до-логічним ніяке вивчення бути не може» [3, с.477].

Г.Г. Шпет не сумнівався в особливому онтологічному становищі знака серед інших предметів і речей, яке є наслідком того, що знак сам по собі становить певний предмет зі своїм особливим змістом і одночасно виступає знаком іншого предметного змісту, тобто поруч із фактом буття знака ми можемо констатувати його формальну або формоутворюючу функції. Філософ трактував знак і як логічну, і як онтологічну категорію. В останньому випадку можна говорити про відповідні форми як форми буття, форми буття даного виду, його модифікації, про форми буття у його сутності. Цим пояснюється особливе значення категорії «знак», бо будь-який предмет, що мислиться, виражається знаком, зміст предмету осмислює той же знак, а думка, що не виражена у слові² (= знаку) — є такою, що не існує.

Визначаючи знак передовсім як річ, яка не лише повідомляє свій вигляд почуттям, але й уводить разом з собою до мислення дещо інше, Г.Г. Шпет звертався до знака як до певного даного предмету. При цьому філософ указував на подвійну природу знака: він постає одночасно і як предмет дійсного емпіричного світу, який досягається чуттєво; і як предмет ідеального світу, що досягається у мисленні.

Аналізуючи знак як предмет дійсного світу, Г.Г. Шпет стверджував, що предмет без змісту так само неможливий, як неможливий і знак без значення (= інтерсуб'єктивного змісту). Будучи предметом дійсного світу, знак стає суб'єктом відношення і саме у цьому проявляється один з аспектів специфічності знака, яка полягає у тому, що при відмежуванні даного чуттєвого буття знака (наприклад, фізичного) він приводить нас до іншого терміну відношення, до кореляту, але не в нових формах предметного буття, а у формах буття ідеального.

Таким чином, Г.Г. Шпет вважав, що знак має складну структуру, оскільки постає як чуттєво даний предмет, котрий має ідеальні функції, тобто функції сигніфікації. Саме останні, на думку філософа, роблять знак знаком. Звідси виводиться особливий онтологічний статус знака: він є не лише суб'єктом відношення, якому співмірне значення, але одночасно й певним відношенням, що передбачає свої терміни. Це обумовлює наступну важливу функцію знака — слугувати провідником від ідеального до реального і від реального до ідеального. Коли здійснюється перехід від знака до значення, одночасно переносяться й терміни, які визначають знак як відношення і в які включено зміст знака. Відбувається співпадіння акту формального переходу від знака до значення з актом матеріального осмислення. Довівши, що знак не може бути визнаний у онтологічному аналізі ні річчю, ні властивістю, Г.Г. Шпет намагається визначити форму буття знака: як суб'єкт відношення, що характеризується специфічною онтологічною природою, він володіє специфічною формою буття.

Отже, можна виділити три основні властивості знака, які розкриваються Г.Г. Шпетом шляхом онтологічного аналізу:

- 1) знак — це річ, яка сприймається, тобто дійсна річ;
- 2) знак володіє двома різновидами змісту — можливим та ідеальним, що обумовлює специфічну форму буття знака, яка базується на логічних формах, завдяки яким знак перетворюється на своєрідне джерело пізнання;
- 3) знак у одному випадку трактувався Г.Г. Шпетом як властивість чогось дійсного, а в іншому — як те, що має значення, бо виступає представником соціальної (історичної) речі і

---

² Термін «слово» трактується Г. Шпетом як ціле, пов'язане єдністю смислу, тобто слово як знак суттєво пов'язане зі значенням і не існує без нього, а поняття видається вченому соціальним феноменом, у якому завжди певним чином виражаються чуттєві та ідеальні уявлення, тобто джерелом, що утворює смисл, є не трансцендентальний суб'єкт, а поняття, безпосередньо пов'язане з логікою, словом, мовою. Поняття — втілена у розумі дійсність предмету.

тому володіє специфічним буттям, може бути модифікованим у самій формі свого буття.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо кілька моментів. По-перше, аналізуючи будь-яку мовну проблему, варто пам'ятати, що мова може бути визначена і як засіб спілкування, і як діяльність спілкування. Реально мова існує лише у своїх втіленнях, які мають знакову форму, — це мова та мислення. Тому увага дослідників може бути прикута або до процесу кодування та декодування повідомлень (цей напрям досліджень активно розроблюється французькими лінгвістами та філософами), або предметом прискіпливих наукових пошуків стають три основні компоненти мислення та спілкування — зміст, який міститься у думках однієї людини, засоби передачі останнього іншій людині та сприйняття змісту (розуміння). Проте в обох випадках спільним є дослідження певного знакового утворення, тобто перед нами зосереджено царину семіотики.

По-друге, представники і мовознавчих дисциплін, і філософії протягом усієї історії пізнання постійно зверталися до визначення природи, сутності та функцій знака. Різними шляхами та за допомогою різного методологічного інструментарію вони прийшли до розуміння його ролі як у розвитку окремих галузей знання, так і пізнання взагалі. За своїми внутрішніми властивостями ніщо не є знаком або знаковим засобом, дещо стає знаком лише тоді, коли виконує роль посередника між речами та об'єктами. Значення знака обумовлюється тими правилами використання, які встановлені для нього, тому й значення будь-якого знака може бути визначено за допомогою об'єктивного дослідження, тобто кожен знак володіє потенційною інтерсуб'єктивністю значення.

По-третє, семіотика — основа для розуміння всіх форм людської діяльності, їхнього взаємозв'язку, тому що всі види діяльності та будь-які відношення відображаються у знаках, а оскільки філософія споконвічно прагне осягнути та пояснити специфічні форми людської діяльності, створити найбільш загальну і систематизовану форму знань, вона повинна «проникнути» у семіотику, заволодіти нею як органом пізнання. Саме завдяки використанню семіотики як формальної основи гуманітарних наук стає можливою реалізація нових завдань, які для традиційних методів пізнання виявляються недосяжними.

Література

1. Новик И.Б., Абдуллаев А.Ш. Введение в информационный мир. — М., 1991.
2. Моррис Ч.У. Основание теории знаков // Семиотика: Антология. — М., Екатеринбург, 2001.
3. Шпет Г.Г. Мысль и слово. Избранные труды. — М., 2005.

Надійшла до редакції 19.08.2006 р.